4. A második világháború és következményei

SÁRÁNDI TAMÁS*

DIÓPANAMÁTÓL A MUNKASZOLGÁLATIG. ZSIDÓKÉRDÉS KEZELÉSE AZ ÉSZAK-ERDÉLYI MAGYAR KATONAI KÖZIGAZGATÁS IDŐSZAKÁBAN

Kulcsszavak: második bécsi döntés, zsidókérdés, állampolgárság, iparrevízió, munkaszolgálat

ERDÉLY ZSIDÓSÁGA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

1918-ban Romániához, a csatolt területek révén, 80%-ban magyarul beszélő, de az asszimiláció különböző fokán álló zsidó közösségek kerültek.¹ Ezek választás elé kényszerültek: tovább vállalni a kettős kisebbségi szerepet és kitartani a magyarság mellett, vagy engedve a román állam disszimilációs politikájának, „leválni”. A Romániában érvényesülő antiszemitizmus,² amely a 30-as évek közepére elérte a magyar közösséget is, ez utóbbi tendenciát erősítette. A disszimilációt fokozta az is, hogy az izraeliták népszámláláskor nem vallhatták magukat magyarnak, és az iskolában sem tanulhattak magyar nyelven. A zsidó lakosság többsége mégis magyar identitásúnak tekintette magát, bár egyesek többes identitásúvá váltak. A közösségen belül egyre népszerűbb lett a cionista mozgalom, a zsidóként való önmeghatározás.³ Az 1930-as évek elején az erdélyi magyar közösség konzervatívabb köreiből is egyre

* SÁRÁNDI Tamás (1981), történész, muzeológus, a Maros Megyei Múzeum tudományos munkatársa. E-mail: t_sarandy@yahoo.com.

1 GIDÓ Attila: *Úton. Erdélyi zsidó társadalom és nemzetépítési kísérletek (1918–1940)*. Pro-Print, Csík-szereda, 2009 (Források a romániai magyarság történetéhez). 15.

2 Magyarországhoz hasonlóan, az antiszemitizmus Erdélyben is elsősorban az egyetemi diákság körében jelentkezett. 1922-től kezdve, többek között a magyar törvényre hivatkozva, követelték a numerus clausus bevezetését Romániában is. Ezen mozgalmak az 1940-es évek elejéig kisebb-nagyobb intenzitással, de végig megmaradtak. Erre vonatkozóan lásd *Antisemitismul universitar în România (1919–1939). Mărturii documentare. [Egyetemi antiszemitizmus Romániában 1919–1939. Forrásközlés.]* Red. Lucian NASTASĂ. ISPMN–Kriterion, Cluj–Napoca, 2011. 1923-tól ugyanakkor a mozgalom radikalizálódása is megfigyelhető, ezt jelzi a iasi-i egyetemen tanító, nyíltan antiszemita nézeteket valló A. C. Cuza által alapított Nemzeti-Keresztény Védelmi Liga [Liga Apărării Național Creștine] létrejötte. Erre vonatkozóan lásd Horia BOZDOGHINĂ: *Antisemitismul lui A. C. Cuza în politica românească. [A. C. Cuza antiszemitizmusa a román politikában.]* Curtea Veche, Buc., 2012.

3 GIDÓ: i. m. 26–28.

nagyobb teret nyert az a nézet, hogy a zsidók „külön entitást képeznek”, tehát – úgymond – „leváltak” a magyarságról.⁴ Ennek egyik első nyílt megnyilvánulása 1936-ban történt, ekkor az erdélyi magyar ügyvédek névsorából kihagyták a zsidókat.⁵ Emiatt, illetve a Romániában is erősödő antiszemita mozgalom miatt, 1931-től a Zsidó Párt önállóan indult a választásokon.⁶ Ennek ellenére a zsidók jelentős része továbbra is az Országos Magyar Pártra (OMP) szavazott. A korabeli magyar elit nem nézte ugyan jó szemmel a Zsidó Párt megalakulását, mégis úgy vélte, hogy a Zsidó Pártra szavazók korábban sem szavaztak az OMP-re, ez tehát nem jelent szavazatvesztést számára.⁷

Az erdélyi zsidó közösségen belül ugyanakkor jelentős regionális különbségek is megfigyelhetők. Ezek leginkább Máramarosra és Szatmárra voltak jellemzőek, erre a vidékre ugyanis a 19. század végéig folyamatos volt a zsidók beköltözése.⁸ Nagyszámú zsidó közösségek alakultak ki a városokban, pl. Máramarosszigeten és Szatmárnémetiben, a vidéki zsidó közösségekre pedig nagyfokú szegénység volt a jellemző.

Az itteni zsidó közösségekben az ortodox irányzat hászid mozgalma volt nagyon erős, a status quo ante körein belül pedig a cionista mozgalomnak volt döntő befolyása. Szatmár megyében például annak ellenére, hogy a közösség döntő része magyarul beszélt és a magyar kultúrában szocializálódott, 1918-at követően egyik nagy közösség sem támogatta az asszi-

4 Az erdélyi magyarok körében megjelenő antiszemitizmus elsősorban a Paál Árpád és Sulyok István szerkesztette *Erdélyi Lapok* hasábjain mutatható ki. Paál Árpád életútjára vonatkozóan lásd HORVÁTH Sz. Ferenc: *Utak, tévutak, zsákutak. Paál Árpád két világháború közti politikai nézeteiről = Folyamatok a változásban. A hatalomváltások társadalmi hatásai Közép-Európában a XX. században.* Szerk. ABLONCZY Balázs–FEDINEC Csilla. Teleki László Alapítvány, Bp., 2005. 117–160. Paál 1934-ben még arról írt, hogy bár a zsidók más származásúak, ők is a magyarok „családjának” a része, mivel ugyanazon sorsot éltek meg. A németországi események, illetve a *völkisch* ideológia hatására Sulyok németországi útja után már úgy tartotta, hogy a zsidóság nem képviseli a magyar érdekeket, így a megoldás a népiségre alapuló szolidaritás lehetne, vagyis a zsidók kizárása a magyar nemzetiségből. Az antiszemitizmus magyar kisebbségen belüli megjelenésére bővebben lásd HORVÁTH Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940).* Pro-Print, Csíkszereda, 2007 (Magyar Kisebbség Könyvtára). 187–190 (a továbbiakban HORVÁTH: *Elutasítás*); Uő: *Az Erdélyi Lapok ideológiája. Zsidókérdés, katolikus antiszemitizmus és nemzetszocializmus Erdélyben (1932–1940).* Regio XIV(2004). 3. sz. 101–142.

5 A listát Kiss Árpád ügyvéd tette közzé. Kiss Árpád: *A romániai magyar ügyvédek névjegyzéke.* Magyar Kisebbség XV(1936). 15–16. sz. 435–433. Ezt követően sajtópolémia indult meg a témáról, Jakabffy, illetve hivatalosan az Országos Magyar Párt is elhatárolódott, Paál, illetve Sulyok pedig egyre nyíltabb antiszemita cikkekkkel válaszolt. A sajtópolémiaira vonatkozóan lásd JAKABFFY Elemér: *A fiatal magyar ügyvédek füzet.* Magyar Kisebbség XV(1936). 17. sz. 456; GIDÓ: *i. m.* 51–52; HORVÁTH: *Elutasítás* 190–196.

6 Korábban is előfordult már, hogy egyes helyeken, illetve egy választási kampány időtartamára zsidó pártok szerveződtek (pl. Erdélyi Zsidó Néppárt Kolozsváron), azonban a választásokon való részvételtől végül is visszaléptek. 1931-ben jött létre először országos szintű párt Országos Zsidó Párt néven, ennek lett tagszervezete az erdélyi Zsidó Párt. GIDÓ: *i. m.* 98–99.

7 FEHÉR Márton: *Magyar párt, zsidó párt, reakció és lapérdekek.* Magyar Kisebbség X(1932). 10. sz. 285.

8 GIDÓ: *i. m.* 32.

milációt, és vagy elzárkóztak (hászidok),⁹ vagy zsidó nemzeti alapra helyezkedtek (cionisták).¹⁰ Ez jól megmutatkozik abban is, hogy például az 1931-es választáson a szatmári zsidó szavazatok 74%-a esett a Zsidó Pártra.¹¹

A kettős kisebbségi lét jelentette kihívásokra az erdélyi zsidó közösségek különbözőképpen válaszoltak. Egyrészt kialakult a kettős kötődés: nyelvükben és kultúrájukban továbbra is magyarok maradtak, identitásukban azonban már egyre kevésbé. A másik választ a cionizmus terjedése jelentette. Ez a Palesztinába történő fokozatos kivándorlásban látta a megoldást, aminek bekövetkeztéig a közösségnek meg kell maradnia zsidónak. Emiatt nagy hangsúlyt fektetett a közösségépítésre. Az 1930-as évek végére a cionizmus kb. az erdélyi zsidó családok ¼-ét érthette el.¹² A harmadik lehetséges válasz a kibontakozóban lévő zsidó nemzeti mozgalom volt, ennek fő hangsúlyát az önálló intézményépítés képezte, ami majd megvédené a zsidó közösségeket a külső kényszerekkel szemben. A választási eredmények alapján feltételezhető, hogy az erdélyi zsidók kb. felét valamilyen szinten megérintette a mozgalom.¹³

Az OMP-nak 1938-ban a nyíltan antiszemita Octavian Goga vezette párttal megkötött választási szövetségét követően a disszimiláció tovább fokozódott,¹⁴ a magyar zsidók nem maradhattak egy antiszemita pártot is tartalmazó választási koalícióban, 1940 után pedig már a törvények is külön fajnak tartották a zsidókat, s többek között a cionista szervezetek működését is betiltották.¹⁵

Az 1940 őszi bevonulás után az *Új Kelet* című kolozsvári zsidó lap szerkesztője névtelen memorandumot juttatott el a katonai közigazgatás fő szervéhez, a fővezérségi kormánybiztoshoz. Ez egyféle számadásként is értelmezhető, a zsidó elit egy csoportjának visszatekintő magyarázata a két világháború között lezajlott folyamatokra. Egyben válasz is arra, hogy miért következett be az úgynevezett „leválás”. A beadvány szerint a liberalizmus által szorgalmazott asszimiláció eleve kudarcra volt ítélve, mivel nagy tömegekről lévén szó, nagyon lassan tetőzött be, s a befogadó nemzetek elitjeinek nem volt idejük „kivárni ezt”, ami félreértésekre, illetve adott esetben akár összetűzésekre is okot adhatott a két közösség között. Ezért a zsidó elit 1918 után – nyilvánvalóan nem függetlenül az 1918–19-ben lezajlott eseményektől – felülvizsgálta az addig követett álláspontját, s célként nem az asszimilációt, hanem a zsidó közösségépítést, a zsidók zsidóként való megmaradását jelölte meg, valamint a más közösségeket megillető jogok kivívását a zsidó közösségek számára. A nemzeti alapon létrejövő különböző zsidó szervezetek ezt követően egyszerre küzdöttek a magyar közösség asszimiláló és a román állam románosító tendenciája ellen. A memorandum megfogalmazója szerint tehát a zsidó elit jól mérte fel az 1918 utáni folyamatokat, s a leválással tulajdonképpen a magyar

9 Máramarossziget mellett Szatmárnémetiben jött létre az egyik legerősebb hászid közösség az 1934-ben főrabbinak megválasztott Joel Teitelbaum körül.

10 Szatmárnémetiben a status quo ante hitközség rabbija szervezte meg a cionista egyesületet.

11 Gidó: i. m. 99.

12 Uo. 100.

13 Uo.

14 Uo. 100–101.

15 Az 1940. július 11-én meghozott BM-rendeletben tiltották be a cionista szervezetek magyarországi működését.

közösséget is segítette, hiszen a románság részéről megfogalmazódó antiszemita vádak nem a magyar közösséggel „összenőtt” zsidó közösségekre, hanem csak a zsidókra irányultak.¹⁶

A ZSIDÓKÉRDÉS ASPEKTUSAI A KATONAI KÖZIGAZGATÁS IDŐSZAKÁBAN

A honvédség 1940. szeptember 5-én meginduló bevonulását a magyar lakosság kitörő lelkesedéssel fogadta. Ezt erősítik meg mind a korabeli sajtó- és egyéb beszámolók, mind az azóta született munkák. Az öröm leírhatatlan volt, a magyar lakosság felszabadulásként, a bevonulást megelőző napok, hetek zaklatott időszakának végéként élte meg.¹⁷ A románok ezzel szemben visszafogottan reagáltak, ők hazájuk elvesztéseként fogták fel a történeteket. Hasonlóan visszafogott volt a német lakosság, ők horogkeresztes zászlókat tűztek ki házaikra, és inkább Németországot élgették. A zsidók a zsidóellenes törvények dacára is inkább örömmel fogadták a visszacsatolást.¹⁸

A zsidókérdés és annak csúcspontja, a holokauszt, az egész 1940–1944-es periódus egyik legérzékenyebb kérdése. Egy hónappal a visszacsatolás előtt fogadták el Romániában az úgynevezett *Zsidó Statútumot*, ami másodrangú állampolgárokká minősítette a zsidókat. A magyar kormányok 1940-et megelőzően több, zsidókat érintő jogkorlátozó intézkedést hoztak, amelyeket a bevonulás után azonnal kiterjesztettek Észak-Erdélyre is. 1940-ben már érvényben volt az úgynevezett második zsidótörvény (hivatalosan az 1939. évi IV. törvénycikk), amely faji alapon határozta meg a zsidóságot, és előírta a szabadfoglalkozásúakon belül a zsidók számának 6%-ra való visszaszorítását. Bár a törvény Észak-Erdélyre vonatkozó módosításait csak 1941 tavaszán fogadták el, alkalmazni már ezt megelőzően elkezdték. Már a katonai közigazgatás megtette az első intézkedéseket – korabeli szóhasználattal – a „kérdés rendezése” érdekében.

A katonai közigazgatás alatt meghozott zsidóellenes intézkedések négy csoportba sorolhatók: az állampolgárságot érintő; az iparigazolványokat, illetve a kereskedelemből való visz-

16 *Az erdélyi zsidóság a román uralom alatt.* 1940 szeptember. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), K 53. Fővezérési Kormánybiztosság iratai (A továbbiakban K 53), 1. doboz, 35/1940. 89–101.

17 Több tucat kép mellett a különböző városokba történt bevonulások alkalmával elhangzott beszédrejelzetre, illetve korabeli beszámolókra vonatkozóan lásd ILLÉSFALVI Péter–SZABÓ Péter: *Erdélyi bevonulás, 1940.* Tortoma, Barót, 2010.

18 Túrterebes (Szatmár megye) községben a zsidó közösség küldöttséget menesztett a katolikus paphoz, megtudakolva, hogy jelenjenek-e meg a bevonuláson, vagy maradjanak távol? A pap biztatására végül ők is megjelentek s együtt örültek a magyar lakossággal. *„A zsidók kissé szorongtak, félve, hogy nem fordul-e ellenük a nép haragja. Hozzáam küldték el bizalmi emberüket megkérdezni, mitévők legyenek, megjelenjenek-e a honvédség fogadásánál, vagy félrevonuljanak. Megnyugtattam őket, sőt biztattam valamennyit, hogy vegyenek részt a körörömben, úgy, mint minden más polgár. El is jöttek zsinagógájukból, zászlót lengetve maguk előtt. S nemsokára ott láttuk a 80 éves nagyszakállú Grósz Sámuel nagybirtokost, amint egy hatalmas butykosból bort ittak a honvédekkel.”* 1940-es bejegyzés a túrterbesi Római Katolikus Plébánia Historia Domusában (számozatlan).

szaszorítást érintő intézkedések; munkaszolgálatra való behívás; valamint, egyelőre csak burkoltan, a tulajdon megszerzésére irányuló lépések.

Az első csoportba tartoznak azon intézkedések, amelyek az állampolgársággal nem rendelkező zsidókat, illetve a román területekről Észak-Erdélybe átmenekülteket érintették. A két világháború között Romániában kétszer is hoztak az állampolgárság felülvizsgálatára vonatkozó törvényeket, egyet 1924-ben, egyet pedig 1938-ban a Goga-kormány idején. Az 1938-as felülvizsgálatot követően kb. 20 000 zsidó veszítette el állampolgárságát.¹⁹ A második bécsi döntés a zsidó nemzetiségűekre vonatkozóan nem tartalmazott korlátozó intézkedést, így rájuk is az általános érvényű előírások voltak alkalmazandók. A döntés 3. és 4. pontja szerint az átszatolt területen élő és román állampolgársággal rendelkező személyek automatikusan megkapták a magyar állampolgárságot.²⁰ Kikötés annyi volt, hogy az illetőnek 1919-ben is a területen kellett rendelkeznie illetőséggel. Az átszatolást követően Magyarországon nem hoztak külön törvényt az állampolgárság revíziójáról, azonban a második zsidótörvény megszüntette a honosítás intézményét, így külföldi zsidó magyar állampolgárságot nem szerezhettek.²¹ A két világháború között egyes, főleg határ menti területeken (pl. Szatmár, Máramaros megye) megnövekedett a Regátból, illetve a szovjet területekről érkezett zsidók száma. Ezek az intézkedések nem érintették az időközben állampolgárságot szerzett, csak külföldinek minősülő zsidó családokat.²² A helyzet 1940 után vált súlyosabbá, amikor az észak-erdélyi zsidók automatikusan magyar állampolgárokká váltak, míg a Regátból érkezetteket kizárták ebből.²³ Annak ellenére, hogy sem a bécsi döntés, sem az úgynevezett második zsidótörvény nem szolgáltatott jogi alapot, a katonai közigazgatás időszakában a román állampolgárok és elsősorban zsidók kérdését külön rendeletben szabályozták. A visszacsatolt területekre Romániából érkezett zsidók még ideiglenes jelleggel sem tartózkodhattak a területen, azonnal internálni kellett őket. Rövid jegyzőkönyvet kellett felvenni róluk, majd áttenni őket román területekre.²⁴ A jelenség tömeges voltára utal, hogy csak Máramaroszigeten

19 GIDÓ: i. m. 36.

20 A második bécsi döntés szövegét közli L. BALOGH Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben. A második bécsi döntés*. Pro-Print, Csíkszereda, 2001. 388–390.

21 A törvény 3. § kimondta: „Honosítás, házasságkötés vagy törvényesítés által zsidó magyar állampolgárságot nem szerezhethet.” 1939:IV tc. *A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról*. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8098> (Letöltve: 2015. január 17.)

22 Ilyen eset fordult elő Nagysomkúton, ahol a község előljárói kérték a katonai parancsnokot, hogy utasítsa ki az ott élő zsidókat, mivel azok többsége a két világháború közötti időben érkezett. A parancsnok megtagadta a kérést, arra hivatkozva, hogy a zsidók időközben állampolgárságot szereztek, így nincs jogalapja kiutasításukra. 1. *hadserg közigazgatási csoportja Szatmár vármegye parancsnokának*. 1940. november 19. A Román Nemzeti Levéltárak Szatmár Megyei Osztálya (Serviciul Județean Satu Mare al Arhivelor Naționale ale României) (a továbbiakban RNLtSzat), Szatmár megyei Prefektúra, Magyar katonai közigazgatás (Fond 14. Prefectura Județului Satu Mare, Administrația militară maghiară) (a továbbiakban Prefektúra), 10. dosszié, 179.

23 A regáti illetőségűek kizárásának nem volt jogi alapja, mivel ezek ugyanúgy román állampolgársággal rendelkeztek, mint a visszacsatolt területen élők. Egyben ellent is mondott a második bécsi döntés fent említett előírásainak.

24 *Szatmár vármegye parancsnokának jelentése*. 1940. szeptember 25. RNLtSzat, Prefektúra, 3. dossz., 4. Az utasítás szerint a jegyzőkönyvre csak annyit kell ráírni, hogy „regáti oláh” vagy „zsidó”. A

ebben az időben 3000 rendezetlen állampolgárságú zsidó tartózkodott ebben az időben.²⁵ A katonai parancsnokság október végén külön utasításban rendelte el azon zsidó családok összeírását, akiket a hatóságok utasítottak ki.²⁶ Jelenlegi információink szerint a katonai közigazgatás alatt tömeges, kimondottan zsidókat érintő kiutasításra csak elvétve került sor.²⁷ Ezek közül a legismertebb a csíkszeredai zsidók esete. Azáltal, hogy megtiltották utazási engedély kibocsátását zsidó személyeknek, igyekeztek a területen tartózkodó zsidók mozgását is korlátozni, hogy el ne hagyhassák a felszabadított területet, és a trianoni Magyarország területére ne távozzanak.²⁸

Csíkszeredában, a bevonulást követő hetekben, Éder Elemér ezredes, városi parancsnok összeíratta a város zsidó közösségének tagjait, hogy megállapíthassák tagjainak állampolgárságát. Ennek egyik indoka az volt, hogy a zsidók száma folyamatosan nőtt a vármegye területén, holott 1918 előtt elenyésző volt.²⁹ 1940. november 8-án a rendezetlen állampolgárságú³⁰ személyeket felszólították a város elhagyására, a csendőrség annyi csomagot engedett magukkal vinni, amit elbírtak. A kiutasítást megelőzően a közösség tagjainak fejenként 80–100 pengőt kellett befizetniük, amiből kitoloncolásukat finanszírozták.³¹ A számok eltérőek, az első közlemény 24 család (73 személy) kiutasításáról beszél, Pál Gábor azonban később 200 főt említ. A családokat kiszállították a gyimesfelsőloki magyar–román határátkelőhöz, és áttették őket a határon. A román határőrök azonban csak a román állampolgárságú zsidókat

rendelet ugyanakkor azt is kiemeli, hogy hasonló eljárás más, idegen állampolgárokkal szemben nem alkalmazható.

- 25 *Távirat Szatmár vármegye parancsnokához.* RNLTszat, Prefektúra, 4. dossz., 23. A máramarosszigeti városi parancsnok gazdasági szempontból károsnak minősítette ezen zsidók jelenlétét, és javasolta kiutasításukat arra a területre, ahonnan jöttek.
- 26 *1. hadsereg közigazgatási csoportjának utasítása a Szatmár vármegyei katonai parancsnokoknak a kiutasított zsidók összeírásáról.* 1940. október 29. RNLTszat, Szatmárnémeti Polgármesteri Hivatal, Magyar katonai parancsnokság (Fond 15. Primăria Municipiului Satu Mare, Comandamentul militar maghiar) (a továbbiakban Polgármesteri Hivatal), 11. dossz., 194.
- 27 Például Nagybánya városból november folyamán 16 zsidó személyt utasítottak ki. *Nagybányai rendőrközlöny jelentése az 1. hadsereg közigazgatási csoportjának a kiutasított személyekről.* RNLTszat, Prefektúra, 10. dossz., 101.
- 28 *Szatmár vármegyei katonai parancsnok utasítása a járási parancsnokoknak a záróvonal átlépéséről,* 1940. szeptember 21. RNLTszat, Prefektúra, 2. dossz., 257.
- 29 A Csík vármegyei zsidók száma a 19. század folyamán fokozatosan nőtt, a legnagyobb növekedés a 20. század első évtizedeiben következett be. 1869-ben 270, 1880-ban 481, 1890-ben 608, 1900-ban 1455, 1910-ben 2196, 1930-ban pedig 2765 izraelita vallású lakos élt a vármegye területén. TIBORI SZABÓ Zoltán: *Csík vármegye zsidósága a betelepüléstől a megsemmisítésig.* I–III. A Hét 2004. 2/43–2/45. http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=230#_ftn43 (Letöltve: 2014. július 30.)
- 30 A rendelet nem tisztázza, hogy pontosan mit ért ezen fogalom alatt. A Regátból a visszacsatolt területre költözött személy ugyanúgy román állampolgár volt, mint aki mindig is ott élt. Esetleg azokra vonatkozhatott az előírás, akik az 1938-as felülvizsgálatot követően veszítették el állampolgárságukat.
- 31 *Csíkszeredai zsidó lakos levele Pál Gábornak.* 1940. november 11. MNL OL, K 53, 1. doboz, 390/1940. 123. Tibori szerint a zsidóknak 80 000 pengőt kellett befizetniük az úgynevezett Horthy-alapba. TIBORI SZABÓ: *i. m.*

vették át. A 14 be nem fogadott személyt a kőrösmezői magyar–oroszl határra szállították.³² Pál Gábor képviselő több ízben is (november 14. és 18.) sürgette a kiutasítások felfüggesztését, és az esetek kivizsgálását. Szerinte embertelenül bántak a zsidókkal, s kérte, hogy helyezték őket internálótáborba, ahol biztosítani lehet a minimális feltételeket, vagy szállítsák őket vissza házaikba, s az ügy elintézését bízzák a polgári közigazgatásra.³³ A katonai hatóságok intézkedésének nem volt törvényes alapja, és Pál levele kapcsán megindult a kivizsgálás. A hadsereg parancsnokság azt állapította meg, hogy „a hatóságok törvényszerűen jártak el”.³⁴ Azt, hogy nem Éder ezredes magánakciójáról van szó, jól mutatja, hogy az esetet követően Horváth tábornok, Csík vármegye parancsnoka az egész vármegye területén elrendelte a zsidók összeírását, kiemelve, hogy Csíkszeredában ez már a parancs kiadása előtt megtörtént.³⁵ Az utasítás a rendezetlen állampolgárságú zsidók határon való áttevészt kérte, az orosz állampolgárságú zsidókat pedig Csíkszeredába kellett beszállítani, helyzetükről a vármegyei parancsnokságnak kellett gondoskodni.³⁶

A visszacsatolt területeken – elsősorban falusi viszonylatban – a helyi kereskedelemben a zsidók nagymértékben felülreprezentáltak voltak. Ezt erősíti meg több, a katonai közigazgatás idején született járási beszámoló is. Egyikük szerint a textil-, fűszer-, import-export, orvosi műszerek, papír-, üveg-, cipő-, fa- és kőolajtermékekkel foglalkozó vállalatok közül egyik sem volt keresztény. Az összes külföldi vállalat helyi érdekeltségeinek élén is zsidó származásúak álltak.³⁷ A berendezkedő katonai közigazgatás azonnal megkezdte az úgynevezett második zsidótörvény alkalmazását, a zsidók iparigazolványának (elsősorban az állami monopóliumnak számító dohány- és italmérési engedélyek) bevonását, valamint a zsidó szabadfoglalkozású alkalmazottak számának 6%-ra való visszaszorítását. Ez viszonylag hamar megvalósult, október folyamán több helyről is jelezték az iparendedélyek visszavonását,³⁸ a zsidó tulaj-

32 Csíkszeredai városi parancsnok levele a Csík vármegyei katonai parancsnoknak a zsidók ügyében. 1940. november 19. MNL OL, K 53, 1. doboz, 390/1940. 120.

33 Pál Gábor levele a csíkszeredai zsidók kiutasításáról. 1940. szeptember 14. Uo. 118; illetve Pál Gábor felfigyése a csíkszeredai zsidók kapcsán. 1940. szeptember 18. Uo. 122

34 Náday ezredes levele a kormány megbízottnak a csíkszeredai zsidók kiutasításáról. 1940. november 29. Uo. 119.

35 Csík vármegye katonai parancsnokának levele Náday Antal szállásmesternek. 1940. november 20. Uo. 120.

36 Csík vármegye katonai parancsnokának utasítása a járási parancsnokokhoz a zsidó lakosság ügyében. 1940. november 20. Uo. 121.

37 A zsidóság elhelyezkedése és állásfoglalása a visszatért területeken. 1940. október 15. MNL OL, K 53, 1. doboz, 117/1940. 122–124. A kérdéssel az Erdélyrészi Gazdasági Tanács is többször foglalkozott, egyik beszámolójuk szerint Désen, Bethlenben, Zsibón, Máramarosszigeten és Szatmárnémetiben egyetlen keresztény üzlet sincs. *Jegyzőkönyv az Erdélyrészi Gazdasági Tanács 7. üléséről*. 1940. október 18. MNL OL, Z 193. Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara, Elnöki iratok (a továbbiakban Z 193), 121. doboz, 266. tétel, 1–3. Egy későbbi ülésen a székelyföldi fatermelés kapcsán megjegyezték, hogy a fakitermelés 95%-át zsidó üzemek bonyolítják, így a kérdés megoldása elsősorban nem hitelügyi probléma. *Jegyzőkönyv az Erdélyrészi Gazdasági Tanács 9. üléséről*. 1940. november 18. MNL OL, Z 193, 121. doboz, 266. tétel, 1–9.

38 A Szatmár vármegyei avasi járásban minderre november 5-én került sor. *Avasi járási katonai parancsnok Szatmár vármegye parancsnokának a zsidókra vonatkozó rendelet végrehajtásáról*. 1940. november 12. RNLtSzat, Prefektúra, 6. dossz., 242. Hasonló jelentés érkezett a nagysomkúti járásból is, ahol a helyi parancsnok arról számolt be, hogy a zsidó lakosság hangulata nyomott az ipar-

donban lévő éttermek bezárását, valamint a zsidó alkalmazottak számának csökkentését. A helyi kereskedelem visszaesett, és az ellátás is akadozott, mivel a keresztény kereskedők nem tudták egyből átvenni a kieső zsidó kereskedők helyét.³⁹ Minderre annak ellenére került sor, hogy az Erdélyrészi Gazdasági Tanács ülésén Teleki Pál miniszterelnök is elismerte, hogy nem lehet addig a zsidó üzleteket kiszorítani, amíg azokat nem lehet keresztényekkel pótolni.⁴⁰ A katonai hatóságok a Hangya Szövetkezet bevonásával igyekeztek megoldani a helyzetet. Október elejére az egész területen végrehajtották az iparigazolványok visszavonását és a zsidó alkalmazottak 6%-ra való csökkentését.⁴¹

A zsidókérdés már 1919-ben is napirendre került a Honvédségben: „a zsidóság hivatalosan megbízhatatlannak minősített s kitiltatott a nemzeti hadseregből”.⁴² Elkezdődött tehát a legénység „megbízhatóságának” vizsgálata és a megbízhatatlanok munkatáborba küldése. Az 1920-as évek végére a megkülönböztetés megszűnt, de alig 10 év múlva – a felerősödő antiszemitizmus, illetve a nemzetközi események hatására – Magyarországon is zsidóellenes rendelkezéseket kezdtek hozni.⁴³ Az 1939-ben elfogadott, Honvédségről szóló törvény teremtette meg a munkaszolgálat jogi alapját.⁴⁴ A törvény kimondta, hogy minden 14 és 70 év közötti lakos munkaszolgálatra vehető igénybe. A katonaköteles férfiakat évi három hónapra, a katonai szolgálatra alkalmatlan férfiakat, illetve a nőket évi három hétre hívhatták be.⁴⁵ A törvény tehát nem volt diszkriminatív, egyenlő mértékben vonatkozott mindenkire. Diszkriminatívvá csak gyakorlati megvalósulása révén vált. Nemsokára felállításra kerültek az első munkatáborok is.⁴⁶ Ezt a törvényt később több rendeletben szabályozták és pontosították. A

engedélyek bevonása miatt. *Helyzetjelentés a nagysomkúti járásról*. 1940. október 18. RNLTszat, Prefektúra, 4. dossz., 291.

39 Hasonló helyzetről számolt be a Szatmár vármegyei ugoccai járás parancsnoka 1940 októberében. *Helyzetjelentés az ugoccai járásról*. 1940. október 30. RNLTszat, Prefektúra, 6. dossz., 112–114.

40 *Jegyzőkönyv az Erdély-részi Gazdasági Tanács 7. üléséről*. 1940. október 18. MNL OL, Z 193, 121. doboz, 266. tétel, 1–3.

41 A Szatmár vármegyei parancsnok november közepén kelt jelentése szerint a vármegye egész területén végrehajtották mindkét intézkedést. *Vármegyei parancsnok jelentése az 1. hadsereg közigazgatási csoportjának*. 1940. november 19. RNLTszat, Prefektúra, 6. dossz., 249.

42 GAZSI József: *Politikai megkülönböztetés a Horthy-hadseregben 1919–1945*. Hadtörténeti Közlemények XIX(1972). 3. sz. 506.

43 Az első ún. zsidótörvényt 1938-ban fogadták el, 1938:XV. tc. *A társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról*. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8070> (Letöltve: 2014. január. 15.) A további zsidótörvényekre és rendeletekre vonatkozóan lásd *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1938–1945*. Szerk. SZÉKELY Gábor. Polgár Kft., Bp., 2002.

44 A törvény 230. paragrafusa szabályozta a munkaszolgálatot.

45 SZITA Szabolcs: *A munkaszolgálat Magyarországon, 1939–1945*. Hadtörténeti Közlemények CXVII(2004). 3. sz. 820 (a továbbiakban SZITA: *Munkaszolgálat*).

46 A közösségért folytatott, illetve a munkatáborokban kifejtett munkának hosszas hagyománya volt Magyarországon is. Már a 19. században törvényben szabályozták a közmunkát, az 1930-as évek derekától a Turul Szövetség keretében megindult az egyetemisták és főiskolások nyaranta végzett önkéntes munkaszolgálat. Erre vonatkozóan bővebben lásd SZÉCSÉNYI András: *Egyetemi munkaszolgálat Magyarországon a Horthy-korszakban*. Történeti Múzeológiai Szemle XI(2011). http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/muzeumok/mamutt_evkonyv_11/pages/003_egyetemi_munkaszolgalat.htm (Letöltve: 2014. január. 15.)

gyakorlatban a korabeli hadvezetés felfogása miatt tértek el a törvény előírásaitól. Eszerint, míg a keresztény magyar lakosság kiveszi a részét a hadkötelezettségből, addig a zsidók „ott-hon vannak” s a háborús konjunktúrát kihasználva csak tovább gazdagodnak. A hadvezetés azonban kezdetben – Magyarország világháborúba történő belépéséig – nem tudott sem kellő felszerelést, sem megfelelő munkaalkalmat biztosítani az összes munkaszolgálatosnak, ezért javasolták a honi (keresztény) munkaszázadok leszerelését, s zsidók behívását.⁴⁷ A munkaszolgálat rendszere csak 1941-től, a világháborúba való belépéstől vált végzetessé a zsidók számára. Már ezt megelőzően is megtiltották a behívott zsidóknak a fegyverviselést, és felállításra kerültek az első munkaszázadok. A bevonulást követő hetekben Észak-Erdélyben is megalakultak az első munkaszázadok. Erről szeptember közepén intézkedtek, amikor is elrendelték az 1901–1919. évi zsidó korosztályok behívását. Ekkor még nem munka-, hanem katonai szolgálatról volt szó, bár a zsidók elkülönítése a többi hadkötelestől már ekkor megtörtént. Első körben csak a fizikai munkára alkalmasakat hívták be, a hadi érdemrenddel rendelkezők mentesültek a behívás alól. A munkát végzők polgári ruhában dolgoztak, a napi munkamennyiség kilenc órában volt megszabva. Felhívták a figyelmet, hogy a munkaszázadok tisztjei csakis megbízható magyarok lehetnek, illetve, hogy a századokat ne a felállításuk körzetében dolgoztassák.⁴⁸ A munkaszolgálatra való behívást később kiterjesztették minden 18 és 60 év közötti férfira – nem csak a zsidókra –, akiket maximum három hónapra lehetett behívni, azonban a rendeletben is külön nyomatékosították, hogy a zsidók körében kezdjék el végrehajtani a behívásokat.⁴⁹ A trianoni területeken az első századokat 1939 nyarán állították fel, azonban 1940-re a munkaszázad fogalma politikai töltetet kapott.⁵⁰ Így a magyar hadsereg észak-erdélyi bevonulásakor a zsidók egy része még a hadsereg részeként vonult be, másik része pedig már a munkaszázadokban szolgált.⁵¹ Ezzel párhuzamosan, 1940 folyamán a tiszteknek és altiszteknek igazolniuk kellett származásukat, a zsidók elveszítették rangjukat.⁵²

A bécsi döntés utáni újabb terület-visszacsatolással újabb nemzetiségi tömegek – zsidók is – kerültek vissza az országhoz, így 1940 végére a hadseregben a nemzetiségi kérdés megoldása vált a legfontosabb feladattá. Egy 1940 decemberében megtartott értekezleten, hosszas vita

47 A hadvezetés számításai szerint az országban ekkor 600 000 zsidó élt, évente 3500 újonccal lehetett számolni. *Vezérkari Főnökség jelentése a nemzetiségi kérdés kezeléséről*. Hadtörténeti Levéltár (a továbbiakban HL), Vezérkari Főnökség iratai (a továbbiakban VKF), 4661/eln. 1. 1940.

48 *Hadügyminisztériumi rendelet a munkaszázadok felállításáról*. 1940. szeptember 17. RNLtSzat, Polgármesteri Hivatal, 5. dossz., 49–52.

49 3. *hadsereg közigazgatási csoportjának utasítása Szatmárnémeti katonai parancsnokának a munkaszázadok felállításáról*. 1940. szeptember 23. RNLtSzat, Polgármesteri Hivatal, 5. dossz., 47.

50 SZITA Szabolcs: *A hadsereg és a zsidókérdés = Nagy Képes Millenniumi Hadtörténet*. Szerk. RÁCZ Árpád. Rubicon Háza Bt., Bp., 2000. 420 (a továbbiakban SZITA: *A hadsereg*).

51 SZITA: *Munkaszolgálat* 821.

52 A tisztek között nagyszülőikig bezárólag senki nem lehetett zsidó származású. A katonai elit 5%-a bizonyult zsidónak. SZITA: *A hadsereg* 825. A tartalékos tisztek egy szülő vagy nagyszülő zsidó származása esetében minősültek zsidónak. Ekkor 16 000 tartalékos tiszt veszítette el rangját. GAZSI: i. m. 520. Az erről szóló előterjesztés szerint amiatt kell megvonni a rangot a zsidóktól, mert „faji jegyeik” látszanak, és ártnak az egyenruha hírnevének. *Vezérkari Főnökség követelményei a zsidókérdés kapcsán*. 1940. augusztus 29. HL, VKF, 4574/eln. 1. oszt. 1940. 689–690.

után, kimondták, hogy „a nemzetiségek egyenjogú kezelésének elvére kell az államot felépíteni”.⁵³ Ennek megfelelően elrendelték, hogy a nemzetiségeket a magyarsággal mindenben egyenlő mértékben kell igénybe venni fegyveres szolgálatra, különben csorbulnának jogaik, pedig Magyarországon a zsidókat kivéve senki nem lehet másodrangú állampolgár.⁵⁴ A hadsereg ettől kezdődően nem nemzetiségként, hanem fajként tekintett a zsidókra, és külön rendeletben szabályozta hadseregbeli helyzetüket.

A közellátás biztosítása érdekében 1940 szeptemberétől bevezették az árak maximalizálását, illetve elrendelték a tartós élelmiszerkészletek bejelentését. A rendeletek betartását szigorúan ellenőrizték, de megfigyelhető bizonyos tendencia, ami a zsidók esetleges kihágásait súlyosabban torolta meg, mint a keresztényekét. Habár a zsidók kereskedelembeli fölényét mindenki elismerte, folyamatosan panaszkodtak, ha a katonai hatóságok zsidó üzleteket is bevontak a közellátás biztosításába.⁵⁵ Csíkszeredában a helyi parancsnok táblákkal jelöltette meg a zsidó üzleteket, ami a beszámoló szerint a lakosság egy részéből örömet váltott ki. Pál Gábor képviselő fellépése nyomán azonban eltávolították a táblákat.⁵⁶ A megkülönböztetés érzékeltetésére szemléletes példa az 1940 novemberében megejtett rendőrségi vizsgálat a „turci dió-panama” ügyében. A vizsgálat lezárásaként 23 helyi zsidót fogtak perbe, egy részük ellen az volt a vád, hogy a maximalizált ár felett vásároltak diót, más részük vétké pedig az volt, hogy diót adtak el, s ezt megelőzően nem jelentették a hatóságoknak készleteiket. Az érintett zsidók azzal védekeztek, hogy a diót nem saját fogyasztásra, hanem egy budapesti gróf, Mirbach Vilmos megbízásából vásárolták fel, s ő biztatta őket, hogy adjanak többet a megszabott árnál. Az ítélet végül bűnösnek találta mind a 23 vádlottat, őket 10 és 100 pengő közötti pénzbüntetésre ítélték. Az ügylet mögött álló gróft csak a minimális 10 pengős büntetésre ítélték, enyhítő körülményként azt hozták fel, hogy „járatlan a kereskedelemben, s amennyiben nem ígért volna magasabb összeget, áru nélkül marad, aminek következtében veszélyezteteti saját és családja megélhetését”.⁵⁷

A katonai hatóságok egyes intézkedései mögött már ekkor sejthető a zsidók javainak megszerzésére irányuló, később tömegessé váló eljárás. Megjelent ugyanakkor a lakosság részéről is az igény, hogy egyes jogosítványokat megszerezzenek a zsidók rovására.⁵⁸ Több zsidó tulajdonú vállalat vagy kisüzem (legtöbb esetben malom) élére keresztény gondnokot neveztek ki. A tendencia abból is kitűnik, hogy az intézkedések indokaként a legtöbb esetben

53 GAZSI: i. m. 522.

54 *Vezérkari Főnökség jelentése a nemzetiségi kérdés kezeléséről*. 1940. HL, VKF, 4661/eln. 1. oszt. 1940.

55 Az Erdélyrészi Gazdasági Tanács ülésén kifogásolták, hogy a Székelyföld cukorellátását zsidó üzletekre, s nem a szövetkezetekre bízta. *Jegyzőkönyv az Erdélyrészi Gazdasági Tanács 8. üléséről*. 1940. november 4. MNL OL, Z 193, 121. doboz, 266. tétel, 1–7.

56 *Ismeretlen személy feljegyzése a Székelyföldi állapotokról*. 1940. decembere. MNL OL, K 67. Külügyminisztérium Politikai Hírszolgálati Osztálya (a továbbiakban K 67), 15. csomó, 264. tanulmány, 584–592.

57 *Turci órs jelentése a vármegyei rendőrpáncsnoknak*. 1940. november 11. RNLtSzat, Prefektúra, 10. dossz., 249–253.

58 Erre utal Kölcsény Sándor szatmári lakos kérése, aki egy buszjárat engedélyét akarta megszerezni. Indoklasként azt hozta fel, hogy ez jelenleg zsidó tulajdonban van. *Kérés a vármegyei katonai parancsnokhoz buszjárat ügyében*. 1940. szeptember 28. RNLtSzat, Prefektúra, 3. dossz., 173.

higiéniai szabálytalanságokat hoztak fel. Az üzem tulajdonjoga a továbbiakban is a zsidó család kezében maradt, de annak sorsába a tulajdonosnak már semmilyen beleszólása nem volt, sőt a gondnok sok esetben az átlagnál magasabb (60–90 pengő) havi bérét is neki kellett kifizetnie.⁵⁹ A további zsidóellenes intézkedések nyomán sok esetben a korábbi gondnok előbb bérlő, majd az illető üzem tulajdonosa lett. Ebben az időszakban a törvény még nem tiltotta zsidók tulajdonszerzését, bár ahol lehetett, igyekeztek korlátozni azt.⁶⁰ A törvény védte a tulajdont, függetlenül annak tulajdonosától, erőszakos fellépésekre ebben az időben még nem került sor.⁶¹

A katonai közigazgatás időszakában ambivalens magatartás figyelhető meg a zsidókkal szemben. Az Erdélyrészi Gazdasági Tanács ülésein felmerült, hogy a Székelyföld iparosításához zsidó tőkét is fel kellene használni, s az elv ellen a tanácsnak nem volt kifogása, amennyiben a vállalat élén keresztény ember áll.⁶² Ugyancsak a Tanács ülésein merült fel, hogy Nagybánya környékén a pálinkafőzési engedélyeket a zsidóktól elvették és románoknak adták. Bodor Bertalan, a pénzügyekkel megbízott tanácsstag véleménye szerint: „*ha már a kettő között választani kell, a zsidók minden tekintetben inkább megfelelnek*”.⁶³

Mint sok más esetben, a zsidókérdés kezelésében is megmutatkozik a katonai közigazgatás átmeneti jellege és egymásnak ellentmondó intézkedései. Egyrészt szinte minden rendelkezésben hangsúlyozzák annak ideiglenes jellegét, miszerint a kérdést a polgári közigazgatás fogja rendezni, s a hozott ítélet 15 napon belül megfellebbezhető. Másrészt pozitív példával is találkozunk, illetve olyannal, ami nem különbözteti meg negatívan a zsidókat és szervezeteiket. Ugyanilyen ellentmondások fedezhetők fel további intézkedésekben is: egyrészt kitiltják a zsidó rituális metszőket a vágóhidakról,⁶⁴ ugyanakkor engedélyezik a kóser vágást.⁶⁵ Az

59 Ilyen eset Ugocsa járásban a halmi és turci malomé, valamint a Túrterebesen működő villanytelepé. *Ugocsa járási katonai parancsnok határozata a halmi malom ügyében*. 1940. november 16. RNLTszat, Prefektúra, 10. dossz., 189; *Vármegyei parancsnok határozata a turci malom ügyében*. 1940. november 3. Uo. 158; *Ugocsa járási katonai parancsnok határozata a túrterebesi műmalom ügyében*. 1940. november 2. RNLTszat, Prefektúra, 6. dossz., 267.

60 Egy nagyvárad lakos levélben kifogásolta, hogy magyar ember házát zsidó vette meg. Jogonalap híján jelezték neki, hogy ennek megakadályozása lehetetlen. *Kormány megbízott levele Kovács Béla nagyvárad lakoshoz*. 1940. december 10. MNL OL, K 53, 3. doboz, 522/1940, 325. A román állami rezervaföldek esetében ugyanakkor kimondták, hogy az általános elv azok korábbi tulajdonosuknak való bérbeadása, kivéve, ha az illető zsidó származású. *2403/1940 sz. rendelet állami rezerva földek és románok által elhagyott ingatlanok kezelése*. (5. számú közigazgatási közérdekű parancs.) 1940. október 8. MNL OL, K 690, 1. csomó, 3. tétel, 6.

61 Erdőszentgyörgyön egy zsidó bérlővel szemben a Hangya Szövetkezet pert nyert, viszont kifogásolta a katonai hatóság magatartását, amiért az nem volt hajlandó karhatalmmal kilakoltatni a bérlőt. *Jegyzőkönyv az Erdélyrészi Gazdasági Tanács 8. üléséről*. 1940. november 4. MNL OL, Z 193, 121. doboz, 266. tétel, 1–7.

62 *Jegyzőkönyv az Erdélyrészi Gazdasági Tanács 11. üléséről*. 1940. december 13. MNL OL, Z 193, 121. doboz, 266. tétel, 1–9.

63 *Jegyzőkönyv az Erdélyrészi Gazdasági Tanács 9. üléséről*. 1940. november 18. MNL OL, Z 193, 121. doboz, 266. tétel, 1–9.

64 *Vármegyei katonai parancsnok a városi parancsnokhoz*. 1940. szeptember 18. RNLTszat, Polgármesteri Hivatal, 3. dossz., 81.

65 *Kovács József nyugalmazott vágóhídi igazgató levele Szatmárnémeti katonai parancsnokához a kóser vágás ügyében*. 1940. szeptember 14. RNLTszat, Polgármesteri Hivatal, 2. dossz., 172.

ortodox és status quo ante hitközség kérésére a szatmárnémeti városi parancsnok engedélyezi, hogy a sátoros ünnepek alkalmára két napig zárva legyenek a vallásos zsidók üzletei.⁶⁶ A hasonló intézkedések sorába illik az is, hogy a szatmárnémeti városi parancsnok a magyar társadalmi és vallási szervezetekhez hasonlóan a status quo ante hitközségnek is engedélyezi a vasárnapi rendszeres gyűléseket.⁶⁷

BORGIDA JÓZSEF ESETE

Egy szatmárnémeti zsidó ügyvéd, Borgida József esete jól illusztrálja a zsidó középosztálybeli személy boldogulásának esélyeit/lehetőségeit a katonai közigazgatás időszakában. A helyben maradt nemzetiségi középosztálybeliek helyzetének megértéséhez figyelembe kell vennünk, hogy a „kis magyar világ” idején az állásszerzés – szabadfoglalkozású esetében a további működés – alapja a nemzethűség, pontosabban a két világháború közötti időszakban a magyar közösséggel szembeni magatartás volt. Kérdés, hogy ki volt illetékes eme magatartásról s ezáltal az egyén sorsáról dönteni. Mivel Észak-Erdély visszatértére a revíziós sikerek harmadik szakaszában került sor, volt precedens. A Felvidéken a 2300/1939 számú ME-rendeletben⁶⁸ szabályozták a kérdést. Minden szakágzatnak megfelelően külön igazoló bizottságokat állítottak fel, és ezek döntöttek az illető személyről. Az eljárások során azonban rengeteg visszaélés történt, a helyi magyar pártszervezetek ugyanis saját embereiket igyekeztek elhelyezni a felszabaduló állásokba.⁶⁹ Észak-Erdélyben emiatt hivatalosan eltekintettek az igazoló bizottságoktól, és nem szabályozták rendeletben. A katonai közigazgatás dokumentumait kutatva mégis kiderül, hogy a különböző hivatalokba átvett vagy újonnan alkalmazott személyek felülvizsgálatát vagy priorálását is elvégezték. A katonai közigazgatás végső szakaszában kiadott utasítás szerint az ideiglenes alkalmazottak esetében is el kellett végezni a priorálást a közéleti tisztaság, alkalmazhatóság és a nemzethűség figyelembevételével. A bizalmi állást betöltők priorálását a rendelet szerint ki kellett terjeszteni a 18 év fölötti családtagokra is, s ha bárkinél megbízhatatlanság merült fel, a kinevezéstől el kellett tekinteni.⁷⁰

66 *Zsidó hitközség kérése Szatmárnémeti katonai parancsnokához a zárva tartás ügyében.* 1940. október 22. RNLtSzat, Polgármesteri Hivatal, 5. dossz., 187. A hitközségek eredetileg 3 napos zárva tartást kértek.

67 *Zsidó hitközség kérése Szatmárnémeti katonai parancsnokához összefogvatel tartása ügyében.* 1940. szeptember 18. RNLtSzat, Polgármesteri Hivatal, 4. dossz., 9.

68 *A M. Kir. Minisztérium 1939. évi 2.300 M. E. számú rendelete a Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki területeken közszolgálati állások (alkalmazások) szervezéséről és betöltéséről = Rendeletek Tára* 1939. 53–69.

69 Az igazolási eljárásra vonatkozóan bővebben lásd SZABÓ Helga: *A visszacsatolt Csallóköz politikai és közigazgatási beilleszkedése 1938–1941.* Fórum. IV(2002). 2. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00033/00010/szabo.htm>. (Letöltve: 2012. június 10.)

70 *1. hadsereg közigazgatási csoportjának utasítása a visszacsatolt területek katonai parancsnokságaihoz a priorálás ügyében.* 1940. november 22. RNLtSzat, Polgármesteri Hivatal, 13. dossz., 158.

Eme utasítás jól mutatja, hogy, a kormány szándéka ellenére, a katonai közigazgatás szervei mesze túllépték eredeti hatásköreiket.⁷¹

1940. október 4-én az ügyvédi eskütételek ügyében gyűlést tartottak a szatmárnémeti városi parancsnokságon. A parancsnokhelyettes mellett jelen volt a helyi magyarság tíz reprezentánsa is.⁷² A parancsnok kérésére az „igazgatói bizottság” – ami tulajdonképpen igazoló bizottságként működött – javaslatot tett arra, hogy a város ügyvédei közül a parancsnok kitől vegye ki az esküt. Nyolc román és tíz zsidó ügyvédet javasoltak eskütételre, köztük a fent említett Bordiga Józsefet⁷³ is. A szempont nyilvánvalóan a magyarsággal szembeni magatartásuk volt.

Annak ellenére, hogy a gyűlés nem volt nyilvános, a listán szereplő nevek hamar elterjedtek a városban, és a lakosság egy része kifogást emelt egyesek ellen. A Borgida ellen felhozott vádakat „a csempészek ügyvédjének”, „cionistaának”, illetve a Zsidó Párt alapítójának nevezték, és őt okolták, amiért a magyarság jelöltje, Jakabffy Elemér 1933-ban nem jutott be a parlamentbe.⁷⁴ Ennek hatására a katonai parancsnok megtagadta az eskü kivételét, így Borgida nem folytathatta tevékenységét.⁷⁵

A hír hallatán Borgida „védekező” levelet írt, amiben igyekezett cáfolni a felhozott vádakat, illetve saját igazát bizonygatni. Alapvetően nem tagadta az ellene felhozott vádakat (hogycionista, illetve a Zsidó Párt elnöke), de érvelése szerint Magyarországon nem volt tiltott acionista mozgalom, ráadásul megfogalmazása szerint „cionistaaként vonultam be a háborúba és bebizonyítottam hűségemet a Hazához.” Emellett kiemelte, hogy mindig a magyar ügyfelek érdekeit képviselte.⁷⁶

Az eset jobb megértése érdekében megvizsgáltam Borgida életútját. 1893-ban született az egyik legrégebb szatmári zsidó családban. A család az 1896-ban alakult status quo közösség tagja volt,⁷⁷ amelyhez elsősorban a tehetős, értelmiségi pályán mozgó zsidó családok csatlakoztak. Számomra ismeretlen helyszíni tanulmányai után Borgida ügyvédi diplomát szerzett.

71 A prioráltak széles körét jól mutatja, hogy azt nemcsak a közalkalmazottakra, hanem a munkásokra is kiterjesztették. *Hadügyminisztériumi rendelet az alkalmazandókról*. 1940. április 22. RNLtSzat, Prefektúra, 6. dossz., 179. A rendelet az alkalmazandók büntetlen előéletének vizsgálatát írja elő, de a gyakorlatban a felülvizsgálatot sokkal tágabb értelemben végezték el.

72 A tanácskozás résztvevői: Horváth János százados, helyettes városparancsnok, Lőrincz Lajos igazgató, Tabajdi György gyógyszerész, Gyüre Lajos ipartársulati elnök, Orbók Kálmán, Brezina Gyula, az iparos szövetség elnöke, Harcsár Géza, Ambróczy Pál, Vadnay Géza és Tevely József ügyvédek, Boros Jenő református esperes. *Igazgatói bizottsági ülés jegyzőkönyve az ügyvédek eskütételére vonatkozóan*. 1940. október 14. RNLtSzat, Polgármesteri Hivatal, 2. dossz., 203.

73 A dokumentumban Borgida Lajos szerepel, de valószínűleg elírás.

74 *Névtelen levél Szatmárnémeti katonai parancsnokának Borgida József eskütétele ügyében*. 1940. november 1. RNLtSzat, Polgármesteri Hivatal, 2. dossz., 200. A levél aláírása „nagyon nagyon sokan.” A parancsnok piros ceruzával ráírta: „Nem teheti le a fogadalmat.”

75 A parancsnok „időközben beszerzett információk”-kal indokolta a döntést. *Szatmárnémeti katonai parancsnokának határozata az ügyvédek eskütétele ügyében*. 1940. szeptember 17. RNLtSzat, Polgármesteri Hivatal, 3. dossz., 49.

76 *Borgida József levele a szatmárnémeti katonai parancsnokhoz*. RNLtSzat, Polgármesteri Hivatal, 2. dossz., 252.

77 A zsidó közösségen belüli ellentétek 1898-ban az új ortodox főrabbi, Grünwald Juda miatt szakításhoz vezettek, amikor is egy mintegy 120 fős csoport kivált és megalakította az új közösséget.

1916-ban bevonult az 5. gyalogezredhez, több fronton is harcolt. Többször megsebesült, három kitüntetés – köztük az oly bőven osztogatott *Signum laudis* – tulajdonosaként szerelt le főhadnagyi rangban.⁷⁸ Szatmáron kezdett el ügyvédként dolgozni, és hamar bekapcsolódott a helyben 1905-ben alakult cionista szervezetbe. Jordán Sándor főrabbi halála után Borgida lett a helyi cionista szervezet egyik vezetője. 1930-ban Szatmárnémetiben tartották az erdélyi cionista szervezet kongresszusát, amikor a vezetőségbe is beválasztották.⁷⁹ 1931-től az erdélyi Zsidó Párt helyi tagozatának elnöke,⁸⁰ többször részt vett a parlamenti választáson. Az ominózus 1933-as választásokon a Zsidó Párt is gyengébben szerepelt, mint korábban,⁸¹ 1940 után a magyar közösség mégis neki róta fel, hogy addigi képviselőjük, Jakabffy Elemér nem jutott be a parlamentbe.⁸² A korabeli lapbeszámolókból sehol nem jelent meg az, hogy Jakabffy kiesése esetleg a Zsidó Pártnak vagy konkrétan Borgidának köszönhető, ennek ellenére a magyar lakosság egyes tagjai 1940-ben őt vádolták ezzel, a parancsnok pedig megtagadta tőle az eskü kivételét.

ÖSSZEGZÉS

A források töredezettsége miatt az észak-erdélyi magyar katonai közigazgatás időszakában lezajlott események és folyamatok közül a zsidókérdésnek csak a fontosabb aspektusait kívántuk felvázolni. A katonai közigazgatást átmeneti periódusnak szánták, ez pedig több intézkedésben is megfigyelhető. A helyi katonai parancsnokok sok esetben messze túllépték a kiszabott kereteket, döntéseik indoklásához pedig hozzáfűzték, hogy azok csak a polgári közigazgatás életbe lépéséig érvényes átmeneti rendelkezések, amelyek 15 napon belül megfellebbezhetők. A nyílt vagy burkolt zsidóellenes intézkedések mellett a zsidókra vagy intézményeikre nézve pozitív döntéseket is hoztak, mint például hitközségi gyűlések vagy gyűjtések, illetve kóser vágás engedélyezése. Ugyanakkor egyes esetekben, mint például a turci „diópanama” egyértelműen kimutatható a részrehajlás a keresztény kereskedő javára.

A rendszer jellegének megértéséhez figyelembe kell vennünk a korabeli hadvezetés zsidókra vonatkozó nézeteit. A legradikálisabban éppen a hadvezetés hajtja végre a különböző

1901-ben Jordán Sándor személyében új főrabbit is választottak. *Emlékezz Szatmárra. A szatmári zsidóság emlékkönyve*. Szerk. Hárav Náftáli STERN. Friedman, Bnei Brak, 1984. 28.

78 Uo. 92. Neve szerepel a Hegedüs Márton által szerkesztett, először 1940-ben megjelent, *A magyar hadviselt zsidók aranyalbuma*-ban is. *Magyar hadviselt zsidók aranyalbuma az 1914–1918-as világháború emlékére*. Szerk. HEGEDÜS Márton. Hungária, Bp., 1941. 22.

79 STERN: i. m. 194.

80 *Monografia oraşului Satu Mare város tükre*. Szerk. TANKÓCZI Gyula. Presa Liberă, Satu Mare, 1936. 142.

81 Az 1931. évi parlamenti választáson 64193 szavazatot (2,19%), Szatmár megyében 242 szavazatot (0,8%), az 1932. évin országos szinten 67582 szavazatot (2,2%), Szatmár megyében 3242 szavazatot (6,2%), az 1933. évin 38565 szavazatot (1,2%), Szatmár megyében 1764 szavazatot (3,71%) kapott a párt.

82 Hivatalos indok szerint szavazatszámolásakor tévedés történt, és a Goga-párt 8000 bukaresti szavazatát az OMP szavazataként számolták össze. Így az OMP-nek csak 8 megyéből sikerült képviselőt küldenie, a szavazatarányok alapján Szatmár a kilencedik helyre került, ezért képviselő nélkül maradt. *Véglegesen elveszett a szatmári magyar mandátum*. Szamos LXIV(1933). December 30.

zsidókra vonatkozó rendeleteket, sok esetben ezeken túlmenően is intézkedik. Szemléletes példa, hogy a hadseregben már 1940-ben deklarálják a zsidók másodrangú állampolgári voltát. A zsidókérdés kezelésében a legradikálisabb eset a csíkszeredai zsidók kiutasítása. A helyi parancsnok saját antiszemita nézetei alapján, minden jogalap nélkül toloncolta ki őket. Ha a Kamenyec-Podolszkij-ban történeteket a magyarországi holokauszt előjátékaként tartjuk számon, akkor a csíkszeredai esetet Kamenyec-Podolszkij előjátékaként is értelmezhetjük.

Borgida József életútján keresztül a zsidó középosztálybeliek második bécsi döntés utáni helyzetét akartam életközépből bemutatni. Magyar anyanyelvű, a magyar kultúrában szocializálódott, a magyar közösség szemében mégis zsidónak minősülő személy életútja ez. 1918-at követően Borgida az egyéni érvényesülés útját választotta, s a zsidó közösség megszervezésében látta a kiutat. A magyar közösség nem fogadta el a „különutas” megoldásokat, azokat, akik nem vállaltak szerepet a közösségi munkában, s úgymond menekülni próbáltak a kisebbségi sors negatívumai elől. Borgida úgy érezte, hogy cionista beállítottsága nem a magyarok ellen irányul, s kisebbségi közösség tagjaként ő is ezek jogaiért harcol (az eskütétel megtagadása ellen tiltakozó levelében ezt hangsúlyozta). Az ellene felhozott vádak nem bizonyultak igaznak, az 1933-as választásokon a Zsidó Párt egy helyet sem kapott a parlamentben. Sikeresebb választás esetén sem Borgida miatt esett volna el a magyar jelölt, mivel ő csak második, nem befutó helyen állt a párt listáján.⁸³ 1940-ben az újra hatalmi helyzetbe került magyar véleményformáló elit mégis úgy érezte, „büntetést” érdemel. A helyi katonai parancsnok, Bayor Ferenc tábornok,⁸⁴ aki nem rendelkezett helyismerettel, elfogadta a magyar közvélemény „ítéletét”, és ennek megfelelően cselekedett. Így Borgida József 1940 őszétől nem folytathatta ügyvédi tevékenységét.

83 Első helyen Fischer Tivadar állt. Eröss Ferenc törvényszéki főelnök formai hibák miatt nem fogadta el a szocialisták listáját. Uo. December 8.

84 *Bayor (Bajor) Ferenc* 1883-ban született Pécsen, 1904-ben végezte el a hadapródiskolát, 1931-ig volt aktív tagja a magyar hadseregnek, 1914 és 1919 között végigharcolta a világháborút. 1931 és 1938 között irodai munkát végzett, majd ezt követően nyugdíjazták. Valószínűleg több más társához hasonlóan őt is reaktiválták, és visszahívták a katonai közigazgatás személyzetének összeállításakor. A törzslapján feltüntetett adatok szerint beszélt németül és románul is. Az 1940. szeptember 5-i bevonulást követően Szatmárnémeti város parancsnokává nevezték ki. HL, *Bayor Ferenc törzslapja*. 1941 áprilisában nevezték ki Újvidék városparancsnokává, ahol aktívan közreműködött a razzia idején. Gazdasági és egyéb bűncselekményekért 1943-ban két év börtönrre ítélték. 1945-ben kiadták Jugoszláviának, ahol halálra ítélték, és 1946 novemberében kivégezték. Életére vonatkozóan bővebben lásd PIHURIK Judit: *Körkép, mint történeti forrás. Bayor Ferenc nyugalmazott tábornok, újvidéki városparancsnok 1942–1943-as pere és elítélése*. Betekintő V(2011). 4. sz. http://www.betekinto.hu/2011_4_pihurik (Letöltve: 2015. január 19.)

FROM NUT RACKETEERING TO LABOUR SERVICE.
TREATING THE JEWISH QUESTION IN THE TIME OF THE MILITARY
ADMINISTRATION IN NORTHERN TRANSYLVANIA

Keywords: *the second Vienna Award, Jewish question, citizenship, industrial revision, labour service*

The Jewish question and its pitch, the Holocaust, is one of the most sensitive issues of the 1940–1944 period. The study deals with the Jewish question from the time of the so-called military administration, established in the first few months of the above mentioned period. The anti Jewish measures of the period can be grouped as follows: those affecting their citizenship; their industrial certificates, as well as those meant to repel their commercial activity; measures for constraining them to labour service; and – hidden at first – intentions of taking over their properties. Furthermore, a case study of a Jewish lawyer illustrates the carrier possibilities of a middle-class Jew. One of the peculiarities of these few months is that all the anti-Jewish measures fulfilled subsequently after this period can already be traced at this time.

DE LA PANAMA DE NUCI LA MUNCĂ FORȚATĂ.
TRATAREA PROBLEMEI EVREIEȘTI ÎN PERIOADA ADMINISTRAȚIEI MILITARE
DIN TRANSILVANIA DE NORD

Cuvinte-cheie: *al doilea arbitraj de la Viena, problema evreiască, cetățenie, revizia brevetelor industriale, muncă forțată*

Problema evreiască și punctul ei culminant, Holocaustul este una dintre cele mai sensibile chestiuni din perioada 1940–1944. Prezentul studiu se concentrează doar asupra primelor luni, perioada așa-numitei administrații militare, în cadrul ei fiind tratată problema evreiască. Măsurile adoptate în epocă pot fi grupate astfel: cele care vizează cetățenia; brevetele industriale, respectiv restrângerea activității comerciale a evreilor; înrolarea lor la muncă forțată; respectiv – inițial în mod voalat – măsuri pentru preluarea proprietăților acestora. Totodată studiul de caz al unui avocat evreu prezintă posibilitățile de afirmare ale unei persoane aparținând clasei mijlocii evreiești. Curiozitatea acestor câteva luni constă în faptul că toate acele măsuri anti-evreiești care au fost duse la capăt ulterior, pot fi deja palpabile în acest timp.